

Eligiusz Podolan
(Uniwersytet Zielonogórski)

Uwagi na temat feudalizmu rosyjskiego w historiografii zachodnioeuropejskiej od XVIII do połowy XX w.

Problemem związanym ze sprecyzowaniem ustroju panującego w średniowiecznej Rusi zajmowali się obok badaczy rosyjskich również myśliciele Europy zachodniej. Wniesiony przez nich wkład naukowy w kwestii form feudalizmu rosyjskiego umożliwia porównanie zachodnioeuropejskich stosunków feudalnych z ustrojem średniowiecznej Europy wschodniej. Ustrój feudalny stanowił niejednokrotnie pretekst do wnikliwych dysput na gruncie polityczno-ideologicznym wśród historyków i myślicieli. Należy zaznaczyć, iż termin „feudalizm” pełnił – w ich mniemaniu – funkcję synonimu zacofania i społecznego ucisku, a jako zjawisko był rozpatrywany pod kątem społecznym, politycznym i kulturowym.

Niekiedy specyficzna forma ustroju państwa rosyjskiego wydawała się być niezrozumiałą dla Europejczyków, jak np. dla francuskiego filozofa i publicysty Louisa Gabriëla de Bonald (1754-1840), który w roku 1812 napisał: „Rosjanie są nadal ludem koczowniców, domy moskiewskie są wozami Scytów, z których tylko zdjęto koła”¹. Jednak na Zachodzie podejmowano próby przewycięzania niewiedzy dotyczącej dziedzin życia społeczeństwa i państwa rosyjskiego.

Kwestia feudalizmu na ziemi ruskiej oraz w innych państwach została podjęta przez myślicieli epoki Oświecenia, znajdując swój wyraz w analizie idei filozoficznych, poglądów społeczno-politycznych i struktur polityczno-prawnych państwa rosyjskiego.

Oświecenie było dziełem elit umysłowych obejmującym całą Europę, które przyniosło zasadniczą zmianę kategorii historycznego myślenia i stało się podstawą dla rozwoju dziejopisarstwa. Myśliciele tego okresu podejmowali i rozwijali wypra-

¹ Cyt. za: W. Rydzewski, *Powrót Bakunina*, Kraków 1993, s. 144.

cowaną przez rewolucję naukową od połowy XVII w. wizję świata jako jedności przyrodniczo-społecznej. Uważali oni, że działania ludzkie są określane przez niezmienną naturę człowieka, rozumianą jako oddziaływanie na niego rozmaitych sił (namiętności), występujących w rozmaitych połączeniach. Aktywność człowieka w dziejach jest wynikiem interakcji między nim (jego naturą) a oddziałującymi nań siłami. W dziejach człowiek nie różnił się na przestrzeni wieków (antyczny od współczesnego), a jeżeli mimo wszystko w jakiś sposób się różnił, zależało to – według Woltera – głównie od środowiska społecznego człowieka, czyli cywilizacji. Oświeceniowi myśliciele rozpatrywali człowieka w jego środowisku – społeczeństwie, które było całościowym systemem, rządzącym się stałymi, niezmiennymi prawami. Racjonalistyczna krytyka myśli historycznej Oświecenia stawiała sobie przede wszystkim na celu weryfikację tych wszystkich tradycji, na których opierała się dotychczasowa wizja świata. Uniwersalizm myśli historycznej Oświecenia kierował uwagę historyków ku mniej znanym dziejom krajów.

Kwestii feudalizmu w Rosji poświęca uwagę w swych przemysleniach Wolter (właśc. François Marie Arouet, 1694-1778) – francuski pisarz, filozof i historyk, a przede wszystkim jeden z czołowych myślicieli europejskiego Oświecenia. Twórca nowej koncepcji historii pojmowanej jako dzieje cywilizacji, był jednocześnie wyrazicielem racjonalistycznej, odrzucającej ingerencję Opatrzności, teorii rozwoju historycznego. Stosunki feudalne i związane z nimi nierozzerwalnie osłabienie pozycji władcy, zdaniem Woltera, występowały niemal w całej Europie. Jednocześnie zakładał on, że stanowią one część jednego procesu rozwoju Europy. Egzemplifikując zgubne skutki anarchii w dziejach państw m.in. Anglii, Polski i Niemiec, rozróżniał on różne formy zależności feudalnej. W tym kontekście dla myśliciela staje się oczywiste, iż ustrój feudalny obejmował również Rosję średniowieczną, dla której naturalne było dążenie arystokracji (w przypadku Rosji – bojarów) do pełnej niezależności od zwierzchniej władzy królewskiej przy posiadaniu wszystkich możliwych prerogatyw do sprawowania rządów nad ludnością.

Z początkiem lat osiemdziesiątych XVIII wieku w Paryżu Pierre Levesque (1737-1812) opublikował pięciotomowe dzieło *Historie de la France sous les cinq premiers Valois* – *Historia Francji pod rządami pięciu pierwszych Waleziuszy* (1782), a Nicolas Gabriel Le Clerc (1726-1798) swoją *Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie, ancienne et moderne* (t. 1-6, Versailles et Paris 1783-1792) – *Naturalna, obyczajowa, cywilna i polityczna, starożytna i nowożytna historia Rosji*. Dzieła te były owocem długoletniego przebywania w Rosji obu myślicieli francuskich, gdzie nawiązali oni kontakty kulturalne, jak i zapoznali się z literaturą przedmiotu. Obaj jednak zwrócili się do problematyki rosyjskiej z różnym stopniem zaangażowania. Pomimo zaistniałych różnic obaj badacze w kwestii dotyczącej teorii ustroju feudalnego i jego występowania w Europie zachodniej i wschodniej wykazali się nieprzeciętnymi zdolnościami badawczymi i wnikliwym spojrzeniem.

Levesque dogłębnie przygotowywał się do pisania pracy dotyczącej dziejów Rosji, chcąc wykazać się w niej jak największym obiektywizmem, znajomością literatury i wydarzeń historycznych. Badaczowi zależało głównie na usystematyzowaniu ruskiej historii. Levesque wiązał pojawienie się feudalizmu na ziemiach ruskich

z chwilą przydzielenia grodów przez Ruryka swym towarzyszom, których uważał za najlepszych ze swojego grona. Badacz nie był jednak w zupełności pewien, na jakiej mocy uzyskali oni nadania-beneficja: czy na prawach wojennych, czy jedynie mieli zarządzać posiadłościami. Na podstawie swych przemyśleń stwierdził on, że główną przyczynę pojawienia się beneficjów na Rusi stanowił czynnik zewnętrzny – potrzeba obrony w wypadku nagłych napadów, kiedy to wyznaczeni mężowie, broniąc swych ziem, ochraniali jednocześnie pozostałe obszary kraju.

Podział państwa ruskiego poczyniony przez księcia Władimira między swych synów Levesque porównywał do feudalizmu występującego we Francji. Według niego, Rosja stopniowo była rozdzielana na małe suwerenne księstwa, co dowodzi istnienia na ziemi ruskiej rozdrobnienia dzielnicowego. Ten system ziemskiej własności i politycznej zależności władzy pomniejszych książąt od wielkich książąt Levesque charakteryzował jako „prawo feudalne”, które odróżniało się od analogicznych rządów w innych krajach Europy jedynie tym, iż ich rządzący należeli do rodu Rurykowiczów.

W odróżnieniu od swego rodaka Nicolas Le Clerc (domowy lekarz książęcej rodziny Szczerbatowów) przedstawił historię kraju w sposób dający powód do przemyśleń nad losem Rosji, naświetlając ją w negatywnych barwach. Zapożyczył on główne nurty myślowe od Levesque'a – istotę zależności książąt ruskich wobec Kijowa oraz kontekst rozdawnictwa dokonanego przez Ruryka. Wprawdzie odnosił się on z nieprzychylnie do historii Rosji, ale potwierdził istnienie zależności międzyksiążęcej i stosunków wasal-senior (służba na dworze i w armii książąt ruskich wobec suwerena), jak również doszukał się w procesie rozdawnictwa miast i ziem formy wynagrodzenia. Le Clerc ustalił w swej pracy istotę i rozwój feudalnego ustroju panującego na Rusi, zwracając się do analogicznie – jak sądził – występujących we Francji.

Jak zauważa Wojciech Peltz, tworzeniem i rozbudową bazy źródłowej, która miała stać się podstawą do przyszłych badań, zajmowali się pracujący w Rosji Niemcy związani z Akademią Nauk – Gottfried Siegfried Bayer (1694-1738), Gerhard Friedrich Müller (1705-1783), August Ludwig von Schlözer (1735-1809) oraz wykładający na Uniwersytecie w Dorpacie Johann Filip Gustaw Ewers (1781-1830)².

Kwestię specyfiki feudalizmu rosyjskiego analizował niemiecki historyk i filolog Schlözer. Myśliciel dokonał periodyzacji dziejów Rosji na pięć okresów, którym nadał przewodnie tytuły: od 862 roku do księcia Światopełka (do 1019 r.) – „Ruś rodząca się”; od panowania Jarosława Mądrego (1019-1054) do najazdu mongolskiego (1238) – „Ruś podzielona”; od najazdu do czasów Iwana III (1462-1505) – „Ruś uciśniona”; od panowania Iwana III do Piotra I (1689-1725) – „Ruś zwycięska” oraz od Piotra Wielkiego do Katarzyny II (1762-1796) – „Rosja rozkwitająca”. Ten stronnik ideologii Oświecenia zapoznał się z historią Rosji w okresie swego pobytu w Akademii Nauk (w latach 1761-1765). Schlözer analizował ruskie latopisy, następnie wydał je jako podstawowe źródła do dziejów Rosji. Myśliciel był jednocześnie

² W. Peltz, *Historiografia rosyjska wieku XVIII*, [w:] Adam Naruszewicza i historiografia Oświecenia, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 43-57.

twórcą koncepcji normańskiej dotyczącej genezy państwa rosyjskiego, doprowadzając do wysunięcia owej koncepcji na pierwszy plan w rozważaniach historiograficznych i wieloletnich sporach myślicieli sobie współczesnych oraz następców³. W swej pracy pt. *Nestor: Russkie letopisi na drevneslavjanskom jazyke, sličennye, perevedennye i ob"jasnennye* (Sankt Petersburg 1809) – *Nestor: Ruskie latopisy w języku starostowiańskim, zebrane, przetłumaczone i objaśnione* badacz twierdził, iż Ruryk rozdawał grody swoim ryerczom na prawie lennym (Lehenswesen)⁴, które według Schlözera opierało się na prawie *pomiestnym*, tak jak w pozostałej części Europy: „Ruryk pozostał samodzielną i władzę swą wzmocnił tym, że przeniósł stolicę do Nowogrodu i wprowadził rodzaj rządów feudalnych”⁵. Według Sergieja Peszticza w fakcie tym dostrzegał badacz początek ustroju lennego na Rusi pod przywództwem przybylszów normańskich. Jednak i on był zwolennikiem swoistości feudalnych stosunków w Rosji i ich chronologicznego ograniczenia w dziejach państwa. Tutaj prawo *pomiestne* „zorganizowane było nie tak dobrze i sprawnie, jak w innych ziemiach: z tego też powodu wkrótce zostało wchłonięte w otchłań monarchicznego despotyzmu”⁶.

Przeciwnikiem ujęcia nadań Ruryka jako typowej formy ustroju feudalnego był Johann Ewers – historyk i wykładowca akademicki Uniwersytetu w Dorpacie. Był on uczonym niemieckim, od 1803 r. pracował w Rosji, a od 1810 r. na Uniwersytecie wykładał geografiię, statystykę, prawo oraz historię Rosji.

Podstawowe założenia teorii bytu rodowego zostały sformułowane przez Ewersa w jego pracy *Das älteste Recht der Russen in seiner gesichtlichen Entwicklung* (Dorpat u. Hamburg 1826) – *Najstarsze prawo Rosjan w jego historycznym rozwoju*. Zgodnie z tą teorią rozwój ludzkości polegał na ewolucyjnym przechodzeniu od prostych form organizacji społecznych do bardziej skomplikowanych. Historyk wyróżnił dwie formy organizacji społeczeństw: patriarchalną i państwową. Na etapie patriarchalnym społeczeństwa wytwarzały trzy formy związków: rodzinę, ród i plemię.

Ewers uważał – jak przypuszcza Stanisław Tomaszewski – że państwo ruskie powstało jako związek wolnych „rodów” pod władzą wspólnego naczelnika, sprawującego funkcje wodza, sędziego, obrońcy kraju. Niemiecki badacz przedstawił teorię ustroju rodowego, jako pierwszej formy społecznego porządku na ziemi ruskiej. Rozwój społeczeństwa przedstawił on jako proces przejścia od rodziny do rodu, a następnie od plemienia do państwa z silną władzą. Historia Rosji rozpatrywana była przez badacza w ramach europejskiej historii i ogólnoeuropejskiego prądowadawstwa⁷.

³ S. Л. Пештич, *Русская историография XVIII века*, t. 2, Leningrad 1966, s. 231-242.

⁴ H. Łowmiański, *Feudalizm u Słowian i na Rusi*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. II, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 11-12, 35-41.

⁵ Cyt za: М. Павлов-Сильванский, *Феодализм в России*, Moskwa 1988, s. 579.

⁶ S. Л. Пештич, *Русская...*, t. 3, Leningrad 1971, s. 74.

⁷ St. Tomaszewski, *Nowa teoria o początkach Rusi*, *Kwartalnik Historyczny*, 43, 1929, s. 292.

Kontynuatorem koncepcji Ewersa był Aleksander Magnus Fromgold Rejc (1799-1862) – historyk prawa rosyjskiego, wykładowca na Uniwersytecie w Dorpacie, który to początek rozwoju państwowości rosyjskiej dostrzegał w stosunkach rodzinno-rodowych. O licznych „klasach” społeczeństwa rosyjskiego, m.in. o dzieciach bojar-
skich, traktował on w swej pracy *Опыт истории российских государственных и гражданских законов – О истории российских прав государственных и общественных* (Moskwa 1836 r.).

W XIX wieku w opozycji do tradycji myśli historycznej Oświecenia rozwinął się Romantyzm. Ruch ten był buntem przeciw istniejącemu porządkowi świata, polegającym na deprecjacji teraźniejszości i traktującym ją jako moment przejściowy w dziejach. Trzy stany: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość traktowali reprezentanci Romantyzmu jako integralną całość. Historia stanowiła – zaprzeczali tu uniwersalizmowi myśli Oświecenia – dzieje poszczególnych indywidualności: narodów, grup etnicznych i określana była przez właściwą im misję, powołanie, ideę. Podczas gdy w dobie Oświecenia pierwszoplanową rolę odgrywała historiografia francuska, w wieku XIX na czołowe miejsce w Europie wysunęła się niemiecka nauka historyczna. Myśl Oświeceniowa była uniwersalna i racjonalistyczna, natomiast romantycy zakwestionowali wiarę w jedność rzeczywistości społecznej i przyrodniczej, rozwijając indywidualistyczny pogląd na dzieje, których przedmiotem były poszczególne narody i państwa (nie zaś zuniformizowany „ród ludzki”), rozumiane jako niepowtarzalne, indywidualne spełniające swą misję.

Poglądy historyka i filozofa Claude’a Henri Saint-Simona (1760-1825) legły u podstaw poglądów rozwiniętych przez radykalnych przedstawicieli francuskiej historiografii pierwszej połowy XIX wieku: Augustin’a Thierry’ego (1795-1856) – autora m.in. *Historii podboju Anglii przez Normanów (Histoire de la conquete de l’Angleterre par les Normands, 1825)* i François’a Guizot’a (1787-1874), autora *Historii cywilizacji w Europie (Histoire de la civilisation en Europe, 1828)*.

Na uwagę zasługuje świadectwo „flegmatycznego agronoma z Westfalii” barona Augusta Freiherra von Haxthausena (1792-1866), który opuścił przytłaczający swą potęgą Petersburg, by „rok ten poświęcić na solidne studia nad wspólnotą wiejską w Rosji”. Był on zainteresowany *obszcziną* jako niezależną komórką ekonomiczno-społeczną i na podstawie swych rozważań – słusznie zdaniem Aleksandra Hercena i na przekór markizowi Astolphea Louisowi Léonor de Custine’owi (który zapoznał się jedynie z Rosją oficjalną, petersburską) – uznał von Haxthausen, że „w Rosji wspólnota gminna jest wszystkim. W niej – zdaniem barona – tkwi klucz do zrozumienia przeszłości Rosji i zagadki jej przyszłości”⁸.

Relacja z podróży do Rosji w latach 1843-1844, którą – na zaproszenie rządu i w całości przezeń finansowaną – odbył pruski konserwatysta, radca regencyjny baron von Haxthausen, została obszernie opisana przezeń w trzech tomach *Studiów nad Rosją*⁹. Była to najbardziej znana i najczęściej cytowana praca o Rosji w samej

⁸ A. Hercen, *Eseje filozoficzne. Rosja i Stary Świat*, Warszawa 1966, t. 2, s. 16-17.

⁹ A. Haxthausen, *Studien über die innern Zustände, des Volksleben, und insbesondere die län Einrichtungen Russlands*, Berlin 1847-1852, t. 1-3.

Rosji w tym czasie. Została wysunięta w niej teza, że rosyjska gmina wiejska – *obszczina* – jest podstawową instytucją społeczną i ekonomiczną dziewiętnastowiecznej Rosji, zapewniając całkowicie odmienny, wolny od konfliktów charakterystycznych dla społeczeństw zachodnich, model dalszego rozwoju. Należy tu dodać, iż w Rosji miał baron znakomite i bezpośrednie kontakty, ale tylko z ideologami słowianofilstwa, będąc przez nich bezpośrednio inspirowany (przede wszystkim przez Aleksandra Chomiakowa i Konstantego Aksakowa).

Markiz de Custine w pracy *La Russie en 1839 – Rosja w 1839* (t. 1-4 Paryż 1843) ujmował wrażenia z pobytu w Rosji w następujący sposób: „Bezgraniczny despotyzm, jaki rządzi Rosją, kształtował się w oczach, gdy w pozostałych krajach Europy znoszono już poddaństwo. Inwazja Mongołów sprawiła, że Słowianie, będący niegdyś jednym z najbardziej wolnych narodów świata, stali się niewolnikami zwycięskich najeźdźców, a później swych własnych książąt. Poddaństwo stało się wówczas nie tylko faktem, ale i jedną z podstawowych zasad rządzących życiem społecznym”. Natomiast z rozmowy markiza z przewodnikiem i wtajemniczającego w zagadnienia Rosji księciem Piotrem Borysowiczem Kozłowskim wynika, iż: „Nie ma dziedziny, w której Rosja nie była by opóźniona o jakieś czterysta lat”¹⁰.

We Francji w drugiej połowie XIX wieku na gruncie tradycji nomologicznej był prowadzony program „syntezy historycznej”, jako koncepcja „odnowy” nauki historycznej, sformułowana przez twórców szkoły „Annales” (nazwa pochodzi od czasopisma „Annales d’Histoire Économique et Sociale” wydawanego w Paryżu). Do tego kierunku należał m.in. historyk Marc Bloch (1886-1944), który w swym dziele *La Société féodale* (1939-1940) – *Spółczesność feudalne* – przedstawiał koncepcję historii jako nauki integralnej, ogarniającej całokształt struktury dziejowej rzeczywistości, jak również wyróżnił dwa główne etapy rozwoju dziejowego Europy (pierwszy – od około połowy IX do połowy XI w.; drugi – od połowy XI do połowy XIII w.)¹¹.

Materializm historyczny stworzony przez Niemców: filozofa, ekonomistę i publicystę – Karola Marksa (1818-1883) oraz myśliciela i działacza politycznego – Fryderyka Engelsa (1820-1895) jako podstawa teorii marksistowskiej (rozszerzana przez następców), był filozofią historii i społeczeństwa. Związek między rozwojem sił wytwórczych i stosunków produkcji a całokształtem stosunków społecznych (ustrojem społeczeństwa) przedstawia teoria formacji społeczno-ekonomicznych, według której za pomocą kryterium stopnia rozwoju sił wytwórczych oraz stopnia osiągniętej wolności ekonomicznej (stanowiącej podstawę dla wolności politycznej) wyodrębnią się następujące formacje: wspólnotę pierwotną, niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm, socjalizm, komunizm. Marks i Engels uważali, że w historii ludzkości musi występować „konieczność dziejowa” jako wynik rozwoju i postępu społeczno-politycznego. Popierając zachodnie kraje „cywilizowane”, wykazywali oni

¹⁰ A. L. L. Markiz de Custine, *Listy z Rosji. Rosja w 1839 roku*, przeł. K. Czermińska, Warszawa 1988, s. 14, 20.

¹¹ M. Bloch, *Spółczesność feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1939-40, t. 1-2.

„historyczna wyższość cywilizacji” Zachodu wobec cywilizacji Wschodu – „krajów barbarzyńskich i półbarbarzyńskich”.

W dwutomowym dziele *Kapitał* (1867-1894) Marks twierdził, iż w średnio-wieczu wszystkie stosunki społeczne oparte były na osobistej zależności, która to w hierarchicznym systemie autorytarnym nie była jeszcze zastąpiona zależnością obiektywną, urzeczowioną¹². Marksa interesowała prawidłowość biegu dziejów, który mógł co najwyżej ujawnić pewne cechy indywidualne, wynikające ze szczególnych okoliczności historycznych. „Zamkniętość i skostnienie”, które według Marksa znamionowały rosyjski proces dziejowy, mogły sprawić, że *mir* przetrwał jako forma rozpadu prawspólnoty (teoria ta została obalona, m.in. przez rosyjskiego historyka Borysa Cziczierina¹³).

U Marksa za kulminację rusofobii uznać należy napisane w latach 1856-1857 *Rewolucje z dziejów dyplomacji XVIII w.*, które zawierają komentarze historyczne. Przedstawiają one jego wizję powstania i rozwoju Rusi Kijowskiej, a następnie państwa moskiewskiego. Marks podjął kwestię wzajemnego związku między tymi dwiema formacjami, które – według myśliciela – nic nie łączy – dostrzega on brak ciągłości dziejowej, podzielonej okresem niewoli mongolskiej¹⁴. Marks dowodzi, że w warunkach feudalizmu kształtuje się podział na stany, ale społeczny podział pracy jest mimo to mało rozwinięty: „praca w obrębie poszczególnych rzemiosł nie była wcale podzielona, a między rzemiosła – bardzo nieznacznie”¹⁵.

Kwestią feudalizmu jako zagadnieniem społecznym zainteresowała się na przełomie XIX-XX wieków socjologia historyczna. Takie ujęcie przedstawił niemiecki socjolog i historyk Max Weber (1864-1920). Myśliciel ten uważał, iż feudalizm, mimo upersonalizowanych konwencji, zakłada stosunek kontraktowy, ciężący ku władzy legalistycznej. Ponadto feudalizm jest zjawiskiem o szerokim zasięgu, stosunki feudalne w klasycznej formie rozwinęły się przede wszystkim w Europie zachodniej, a poza nią jedynie w Japonii¹⁶.

Weber dążył do ściślejszego powiązania dyscypliny naukowej z socjologią (niemiecką). Myśliciel wyróżnił w dziejach ludzkości dwa warianty stosunków. Najczystszy typem jest panowanie patriarchalne, ale bardziej rozwiniętym wariantem jest panowanie patrymonialne oraz jego wariant – panowanie feudalne. Weber Dostarczył przykładów w historii całkowitej zależności notabli ziemskich od władcy patrymonialnego. Wprawdzie w przeszłości ranga społeczna zależała na Rusi Kijowskiej od ilości posiadanej ziemi, ale ta baza lokalnego prestiżu została zniszczona podczas najazdu Tatarów¹⁷.

¹² A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, s. 157, 188.

¹³ K. Zernack, *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przekład A. Kopacki, Warszawa 2000, s. 452-453.

¹⁴ E. Borowska, *Marks i Rosja, [w:] Wokół Leontjewa i Bierdiajewa*, red. J. Dobieszewski, Warszawa 2001, s. 60.

¹⁵ A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 64.

¹⁶ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 1964, s. 141-142.

¹⁷ Z. Krasnodębski, *M. Weber*, Warszawa 1999, s. 80.

Po ustanowieniu państwa moskiewskiego pozycja społeczna w coraz większym stopniu zależała wyłącznie od rangi urzędu, jaki car, posiadacz całej ziemi w państwie, powierzył danej osobie. Zdaniem Webera, ścisła więź społeczna oparta na poczuciu prestiżu stanowego odróżnia szlachtę feudalną od patrymonialnych posiadaczy ziemskich¹⁸.

Weber uznał system patrymonialny i feudalny za dwa główne warianty panowania tradycyjnego. Rządy patrymonialne są rozszerzeniem dworu władcy, na którym stosunki między władcą a jego urzędnikami oparte są na zasadzie paternalistycznej władzy i synowskiej zależności. Rządy feudalne zastępują stosunki paternalistyczne umową, ustalającą wierność lenników opartą na zasadach rycerskiego militarysty. Patrymonializm jest bliższy „typowi idealnemu” panowania tradycyjnego niż feudalizm, gdyż ten właśnie zakładając stosunki kontraktowe, ciąży ku panowaniu legalnemu, jakkolwiek jako całościowy system władzy należy jeszcze do panowania tradycyjnego. Feudalizm opiera się zawsze na umowie między ludźmi wolnymi. Wasalstwo nie umniejsza prestiżu czy statusu człowieka, a raczej je wzmacnia. Wstępując do służby u swego władcy, rycerz pozostaje nadal wolnym człowiekiem, nie staje się osobistym poddanym jak dworzanin władcy patrymonialnego. W Japonii, gdzie feudalna ideologia wierności lenniczej rozwinięta była silniej niż gdziekolwiek indziej, samuraj mógł dowolnie zmieniać swego feudalnego seniora. Pełna wierność lennicza typu europejskiego była związana zawsze z całym zespołem praw, które mogły i powinny zapewniać poziom życia odpowiedni dla pana feudalnego – właściciela majątku, a jednocześnie pana miejscowej ludności. Prawa własności posiadacza ziemskiego łączyły się zatem z jego prawami terytorialnymi jako miejscowego władcy. Charakterystyczną cechą feudalizmu było to, że odwoływał się jednocześnie do obowiązku synowskiego posłuszeństwa i do poczucia wysokiej rangi społecznej, które dostarczało wasalom ideałów postępowania i stylu życia. W Europie zachodniej i w Japonii specyficzne feudalne połączenie lojalności i prestiżu stanowego stało się podstawą światopoglądu, który wpływał na wszystkie stosunki społeczne – od posłuszeństwa wobec pana i nabożnej czci dla Zbawiciela po adorację wybranki serca¹⁹.

Kolejny badacz, Oswald Spengler (1880-1936) – autor kontrowersyjnego dzieła *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) – *Zmierzchu Zachodu* – uważany jest za kontynuatora rozważań imperialnych Mikołaja Danilewskiego. Pozostaje kwestią otwartą czy, i ewentualnie w jakim stopniu, filozofia Danilewskiego mogła ukształtować poglądy Spenglera (młodsze o niemal dwa pokolenia) na kulturę i historię. Spengler uważał, że ludzkość nie ma celu, a zatem trudno mówić o jednej historii wszystkich ludzi, o wspólnej przeszłości. Prawdziwym przedmiotem historii są jedynie ciągi historyczne, które zwane są przez niego wielkimi kulturami.

Niniejszy artykuł ma za zadanie jedynie w zwięzły, skrótowy sposób zasygnalizować, że problem feudalizmu rosyjskiego po dziś dzień pozostaje kwestią otwartą, a nawet sporną, wywołując polemiki wśród badaczy nie tylko rosyjskich.

¹⁸ R. Bendix, *Max Weber. Portret uczonego*, Warszawa 1975, s. 318, 320.

¹⁹ Tamże, s. 321-325.

Poglądy zachodnioeuropejskich myślicieli są warte przedstawienia, jako że wnoszą wiele istotnych treści dotyczących problematyki, a co najistotniejsze – wskazują na znaczenie tego zagadnienia w nauce historycznej w ogóle, stąd też celowym było zaznaczenie choćby tylko kierunków ich poszukiwań. Na zakończenie należy przypomnieć, że feudalizm, jako jeden z etapów rozwoju społeczeństwa rosyjskiego był jednocześnie elementem całej ewolucji europejskiej. Ustrój ten, panujący w całej Europie, w szczególności zaś jej części zachodniej, pozwalał antycypować drogę przyszłego rozwoju Rosji, aczkolwiek proces ten na ziemi ruskiej miał przebieg znacznie wolniejszy, aniżeli miało to miejsce na Zachodzie.

Резюме

Замечания на тему российского феодализма в западноевропейской историографии с XVIII по половину XX в.

Данная статья ставит перед собой задачу в сжатой форме засигнализировать, что проблема российского феодализма по сей день остается вопросом открытым и даже спорным, возбуждающим полемику среди исследователей не только русских. Взгляды западноевропейских мыслителей стоят внимания, так как вносят много веского содержания, касающегося данной проблемы а что самое существенное – указывают на значение этого вопроса в исторической науке вообще. Поэтому целесообразным было представление хотябы направлений этих разысканий. Следует напомнить, что феодализм как один из этапов в развитии русского общества был одновременно элементом всей европейской общественной эволюции. Этот строй, господствующий во всей Европе, а в особенности в ее западной части, давал возможность предвосхищать путь будущего развития России, хотя данный процесс на русской земле протекал значительно медленнее, чем это было на Западе.

Summary

Remarks about the Russian Feudalism in the historiography of the Western Europe from half 17th century to half 18th century.

This Article is supposed in the concise way to indicate, that problem of the Russian feudalism today is an open question and even arguable triggering polemics amongst researcher's not only Russian, views of thinking from western Europe are worth mentioning since are bringing in a lot of essences concerning issues and what most essential – point at meaning on this issue in the historical learning generally speaking hence it was advisable show direction of researches. Should be noted that feudalism as one of stages of the Russian development of society were an element of the European evolution simultaneously. This system ruling in entire Europe in particular in Western Europe let Russian anticipate the way of the future development however this process occurred in Russia was leisurely than in west Europe.

